

ՄԱՆՈՒԿ ԱՐԵՂՅԱՆ
(1865—1944)

Գործ նկարիչ Մենք Արեղյանի

ՀԱՍՈՒ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԱՐԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԵՐՎԱՆԴ ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ՄԱՆՈՒԿ ԱՐԵՂՅԱՆ

(1865—1898)

Մանուկ Արեղյանը ծնվել է 1865 թվի մարտի 17-ին Հին Նախիջևանի Աստապատ գյուղում։ Նրա ծնողները եղել են անգրագետ, բայց ուսման ու գիտության հարգը ճանաչող ու գնահատող գյուղացիներ։ Նա իր սկզբնական կրթությունը ստացել է իրենց գյուղում, ապա 1876 թվին մտել է էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի դպրոցական բաժինը, որը 1882 թվին ավարտելուց հետո ընդունվել է նույն ճեմարանի լսարանական բաժինը։ Գևորգյան ճեմարանի լիակատար դասընթացը նա ավարտել է 1885 թվին։ Այդ ժամանակներից էլ հենց սկսվում է Մանուկ Արեղյանի գրական-գիտական և մանկավարժական գործունեությունը, որպիսի գործունեության առաջին էտապը վերջանում է 1893 թվականին, երբ 28 տարեկան Մանուկ Արեղյանն ուղևորվում է արտասահման՝ գլխավորապես Գերմանիա և կարճ ժամանակով Ֆրանսիա՝ ուսման ու գիտության մեջ կատարելագործվելու համար։ 1893—1898 թվականները նա անց է կացրել Եվրոպայում, որտեղ իբրև բանասիրության և գրականության օւսանող սովորել է Ննայի, Լայպցիգի, Բեռլինի և Փարիզի համալսարաններում։ Դիափաժանակ լսել է նաև լեզվաբանական դասախոսություններ։ Մանուկ Արեղյանն ուսումն ավարտել է 1898 թվին և Ննայի համալսարանում ավարտական քննություն տալով՝ ստացել է փիլիսոփայության դոկտորի աստիճան, ներկայացնելով որպես գիտերտացիա իր «Der Armentische Volksglaube»—«Հայ ժողովրդական հավատքը» աշխատությունը, որը մինչև այսօր էլ չի կորցրել իր գիտական արժեքը և կարող է օրինակ ծառայել նման աշխատությունների համար թե՛ իր կառուցվածքով և թե՛ կատարմամբ։

1898 թվին Մանուկ Աբեղյանը վերադառնում է հայրենիք և անմիջապես հրավիրվում Գեորգյան ճեմարանի հայոց լեզվի և գրականության դասատու։ Սրանով սկսվում է նրա կյանքի ու գիտական-մանկավարժական գործունեության երկրորդ, շատ կողմերով նշանակալից ու բեղմնավոր էտապը։ 1898—1914 թվականները—ամբողջ 16 տարի Մանուկ Աբեղյանը ուսուցիչ է եղել Գեորգյան ճեմարանում, այդ հիմնարկի գործունեության ամենափայլուն տարիներին և մեծ մասամբ այնպիսի մարդկանց հետ միասին, որոնք նույնպես մեծ անուն ու հեղինակություն էին վայելում իրենց գործունեության ասպարեզներում։ Ղրանցից միայն մի քանիսի անունները տալու համար հիշատակենք հուշակավոր բանասեր Կարապետ Կոստանյանին, խոշոր գիտնական Կարապետ վ. Տեր-Մկրտչյանին, անզուգական երաժշտադետ Կոմիտասին, ականավոր բանասեր Գարեգին վ. Հովսեփյանին, բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանին, հայտնի մանկավարժ Սեդրակ Մանգինյանին, հետագայում ակադեմիկոս դարձած Հակոբ Մանսնդյանին, ՀՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի իսկական անդամ Հր. Աճառյանին, Ստեփան Կանայանին, հայտնի հրապարակախոս և գրականագետ Մինաս Բերբերյանին, արվեստի վաստակավոր գործիչ Գարեգին Լևոնյանին և այլն, և այլն։ Եվ այս փայլուն կաճառի մեջ առաջնակարգ տեղերից մեկն էլ գրավում Մանուկ Աբեղյանը։

Լինելով պահանջկոտ դեպի իր անձն ու գործը՝ Մանուկ Աբեղյանը նույնը պահանջում էր նաև իր աշակերտներից ու ուսանողներից։ Առանձնապես ուսանելի էին և արդյունավետ նրա հայոց գրականության սեմինարները ճեմարանի լսարանական բաժնում։ Այդ սեմինարներում նա իր աշակերտներին իսկապես սովորեցնում էր աշխատել հեղինակների և գրքերի վրա, գրական-գեղարվեստական վերլուծություններ կատարել, քննել գլխավորը երկրորդականից, ուշադրությունը կենտրոնացնել հիմնականի վրա։ Նա ստեղծեց երիտասարդ աշակերտների մի սերունդ, որոնք նրանից ուսածը դնացին ուսուցանելու հայ երիտասարդներին. և մինչև այսօր էլ հայոց դպրոցներում հայոց լեզվի ու գրականության լավագույն ուսուցիչներից շատերը Մանուկ Աբեղյանի աշակերտներն են։

Բայց Մանուկ Աբեղյանը իր գործունեության այս շրջա-

նույն միայն ուսուցիչ չէր, այլ նաև հայոց լեզվի ու գրականության վերաբերյալ հարցերի ականավոր հետազոտող ու լուսաբանող։ Այս շրջանում են գրվել ու լույս ընծայվել նրա կարևորագույն երկերից մի քանիսը, ինչպիսիք են.

ա) «Հայ ժողովրդական առասպելները Մովսես Խորենացու Հայոց պատմության մեջ»—Վաղարշապատ 1900, որ նախ լույս տեսավ «Արարատ» ամսագրի մեջ շարունակելի հոդվածների ձևով, ապա նաև առանձին գրքով իբրև արտատպություն «Արարատ»-ից։

բ) «Հոգաբ ու մի խաղ», 2 տետր (Կոմիտասի հետ), Վաղարշապատ 1900—1904։

գ) «Ժողովրդական խաղեր» (Երգերի ուսվածք), Վաղարշապատ 1905։

դ) «Հայ ժողովրդական վեպ», Թիֆլիս 1908։

ե) «Աշխարհաբարի հոլովները», Վաղարշապատ 1908։

զ) «Հայցական հոլովը», Վաղարշապատ 1909։

է) «Ուրվագծեր հայոց գրականության պատմության», «Արարատ» 1908—1912։

ը) «Շարականների մասին» ուսումնասիրություն, «Արարատ» 1912։

թ) «Աշխարհաբարի շարահյուսությունը», Վաղարշապատ 1912։

ժ) «Խորենացու Հայոց պատմությունը» 34 ձեռագրերի բաղդատություն և ընդարձակ հառաջաբանով (Ս. Հարությունյանի հետ միասին), 1913։

ժա) «Մեր ուղղագրության մասին», «Արարատ» 1913, և այլն, և այլն։

Եվ աշակերտների ու ուսանողների կողմից հարգված ու սիրված բաղձամյա արդյունավետ ուսուցիչը, հայոց լեզվի ու գրականության վերաբերյալ բաղձաթիվ գրվածքների հեղինակ ականավոր գիտնականը 1914 թվի կեսին Գևորգ Ծղղկաթողի հատուկ կոնգրակով արձակվեց ճամբարանի ուսուցչի պաշտոնից և ընդմիջում հեռացավ էջմիածնից։ Հատկանշական է, որ Մանուկ Աբեղյանին ճամբարանից արձակողը նույն այն կաթողիկոսն էր, որը 1913 թվականին Կոստանդնուպոլսից էջմիածին եկած և այնտեղ մնալու մտադրություն ունեցող, Մանուկ Աբեղյանի հետ

տարիներ աշխատած հանճարեղ երաժիշտ Կոմիտասին ընդունել էր «Էրբ ես եկել, Էրբ ես գնում» հարցերով:

1914 թվականի կեսերին Մանուկ Աբեղյանն ուղևորվեց Թիֆլիս, որտեղ նա մնաց 5 տարի: Այս շրջանը կարելի է նրա գործունեության 3-րդ էտապը համարել: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներն էին: Մանուկ Աբեղյանի գործունեությունը այնպիսի պայմանների և այնպիսի շրջանակների մեջ էր զրկված, որ նրա կարողություններն ու հնարավորությունները չէին կարող փոքր ի շատե՞ծ ամփոփվել և նրան հոգեկան մխիթարություն ու բավարարություն պատճառել: Թիֆլիսում նա զբաղված էր ուսուցչությամբ Ներսիսյան և Հովնանյան դպրոցներում, բայց նաև պետական գիմնազիաներում, որտեղ նա գործ ուներ գերազանցապես հայ աշխատելու բուրժուազիայի երես առած զավակների հետ, որոնք արհամարհում էին հայ ժողովրդին ու նրա լեզուն ու գրականությունը:

Այս վիճակին միանգամայն համապատասխան՝ մենք Մանուկ Աբեղյանի կարևորագույն երկերի ցանկում չենք պատահում այնպիսի մի զրկվածքի, որ այս շրջանի նրա գործունեության հետ կապված լիներ. 1917 թվին լույս է տեսել նրա «Էնդ-հանուր տեսություն հայոց բանաստեղծության» զրկվածքը, իսկ «Համբավարեր»-ում 1918 թ. տպված է մի համառոտ հոդված «Հայոց տաղաչափության մասին»: Միակ խոշոր երկը, որ այս շրջանում, 1916 թվին, տպվել է «Ազգագրական հանգես»-ում, «Գրիգոր Նարեկացի» վերնագրով ուսումնասիրությունն է, որը, սակայն, գալիս է նրա ճեմարանական գործունեության շրջանից:

Բարերախտաբար այս շրջանը շուտ է վերջանում. ավարտվում է առաջին համաշխարհային պատերազմը, Հայաստանում հաստատվում է սովետական իշխանություն, և մենք այնուհետև Մանուկ Աբեղյանին գտնում ենք Նրեանում, իր ամբողջ գործունեությամբ սերտորեն շաղկապված հարազատ ժողովրդական իշխանության հետ: Սկսվում է Մանուկ Աբեղյանի գիտական և գասախոսական գործունեության վերջին, ամենաբեղմնավոր էտապը Սովետական Հայաստանում, Նրեանում, մեր Պետական Համալսարանում ու Դիտությունների Ակադեմիայում:

Նրա այս էտապի գործունեության մասին գեթ մոտավոր

պազափար տալու համար անհրաժեշտ ենք համարում նշել միայն հետևյալը՝ տոնելով նրա ինքնակենսագրությունից.

1. Լուսժողկոմի կարգադրությամբ 1921 թվին հրապարակական ղեկուցում է կարգացել հայոց լեզվի ուղղագրության ռեֆորմի մասին: Այս ղեկուցման հիման վրա կատարվել է հայոց լեզվի ուղղագրության ռեֆորմը:

2. Նույն թվին կարգվել է ուսուցիչ ռազմական դասընթացներում և հետո ռազմական դպրոցում:

3. 1921 թ. կարգվել է դոցենտ Երևանի Համալսարանում, որտեղ և 1923—1925 թ. թ. վարել է նաև գրական-պատմական ֆակուլտետի ղեկանի պաշտոնը:

4. 1924 թվին եղել է Կովկասի Կարմրադրոշ Բանակի Ռազմա-Հեղափոխական Խորհրդին կից կազմված Թարգմանչական հանձնաժողովի անդամ:

5. 1925—1930 թ. թ. եղել է ՀԽՍՀ Գիտության և Արվեստի Ինստիտուտի Խորհրդի նախագահ:

6. 1930—1936 թ.թ. նախագահության անդամ ՀԽՍՀ Գիտությունների Ինստիտուտի, պապ Կուլտուրայի Պատմության Ինստիտուտի, Պատմության և Գրականության Ինստիտուտի և այլն:

7. 1926 թ. հաստատվել է Երևանի Պետական լսարանի պրոֆեսորի պաշտոնում:

Աբեղյանի գործունեությունն ըստ արժանվույն գնահատվել է թե՛ գիտական հասարակայնության և թե՛ պետական օրգանների կողմից: Այսպես՝ նա 1935 թ. ստացել է գիտության վաստակավոր գործչի պատվանուն: Նույն թվին ստացել է նաև ֆիլոլոգիական գիտությունների դոկտորի աստիճան *honoris causa*—առանց գիտերտացիա պաշտպանելու, լոկիր ունեցած գիտական աշխատությունների հիման վրա:

1940 թվին ստացել է ՀՍՍՌ Գերագույն Սովետի Նախագահության Պատվո գիր: Իսկ 1943 թվին հաստատվել է ՀՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի իսկական անդամ:

Թեև Մանուկ Աբեղյանը աչքերի հիվանդության պատճառով 1931 թվին հրաժարվել է Պետական Համալսարանի պրոֆեսորի պաշտոնից և անցել է կենսաթոշակի, բայց և այնպես առաջվա եռանդով ու տոկունությամբ շարունակել է աշխատել ինստիտուտներում և զանազան հանձնաժողովներում: Բավական

է այս առթիւ միմիայն հիշատակել, որ նա գործոն մասնակցություն է ունեցել «Սասունցի Դավիթ» վեպի 1000-ամյա հորելյանի կատարման հանձնաժողովի աշխատանքներին, նրա առաջարկութեամբ որոշվել է 1000-ամյակը և կազմվել վեպի համահավաք տեքստը:

Բայց Մանուկ Արեղյանը մասնակցել է ոչ միայն գիտական հիմնարկների աշխատանքներին, այլ աշխույժ գործունեություն է ցուցաբերել նաև մեր երկրի հասարակական և պետական կյանքում: Այս ուղղությամբ պետք է անշուշտ հիշատակել, որ նա 1927 թվին ընտրվել է Երևանի Քաղխորհրդի անդամ. 1925 թվին ընտրվել է ՀՍԽՀ Կենտրոնական Գործադիր կոմիտեի անդամ, ապա շարունակ վերընտրվել է, իսկ վերջին տարիներին ընտրվել է նաև Անդրկովկասյան կենտր. Գործ. կոմիտեի անդամ: 1932 թվին նշանակվել է նախագահ ԿԳԿ-ի, նախագահության կից կազմված «ՀՍԽՀ բնակավայրերի ճշտման և ձևավորման հանրապետական հանձնաժողովի»: Բացի այս բոլորից նրան հանձնարարվել է կազմել «Լուս-հայերեն ռազմական բառարան» և շատ ուրիշ կարևոր գործեր: Կարելի է առանց սխալվելու ասել, թե չի եղել Հայկ. ՍՍՌ մեջ որևէ կարևոր մշակութային գործ, որին մասնակից եղած չլինի մեծանուն գիտնականը և յուրովսանն օժանդակած այդ մշակույթի բարձրացմանը և վերելքին:

Չնայելով որ մեր բերած այս համառոտ ցուցակից արդեն կարելի է մակարերել, թե ինչպիսի հսկայական օգտաշատ գործունեություն է ունեցել Մանուկ Արեղյանը հիշատակված բոլոր ասպարեղներում, բայց և այնպես պատկերը լրիվ չի լինի, եթե չմտնանշենք նաև այն հանգամանքը, որ նա թե՛ նախասովետական և թե՛ սովետական շրջանում եռանդուն կերպով աշխատակցել է նաև բազմաթիվ պարբերական հրատարակությունների, ինչպիսիք են՝ նախասովետական շրջանում—«Նոր Դար», «Մուրճ», «Արարատ», «Ազգագրական հանդես», «Համբավաբեր», «Հորիզոն», «Ծողովուրդ» և սովետական շրջանում՝ «Սովետական Հայաստան», «Նորք», «Հայաստանի Գիտական Ինստիտուտի տեղեկագիր», «Պետհամալսարանի գիտական տեղեկագիր», «Արմ-ֆանի տեղեկագիր», «Հայկական ՍՍՌ Դիտությունների Ակադեմիայի տեղեկագիր» և այլն: Ամիսներ շարունակ վարել է նաև

«Նոր Դարի» խմբագրությունը, մասնակցել է թատերական և այլ հասարակական գործերի, եղել է հիմնադիր կովկասի հայ ուսուցիչների արհեստակցական միություն էջմիածնի գավառի ճյուղի և տարիներ շարունակ այս ճյուղի վարչության նախագահը, հրապարակական դասախոսություններ է կարդացել էջմիածնում, Թբիլիսիում, Բազում, Երևանում և այլն և այլն: Հիշատակենք նաև, որ Մանուկ Արեղյանն իր ուժերը փորձել է նույնիսկ ինքնուրույն րանաստեղծության և թարգմանության մեջ:

Բայց Մանուկ Արեղյանի բեղմնավոր գործունեությունը սրանով չի վերջանում, մինչև անգամ կարող ենք ասել, սա չի ընդգրկում նրա գործունեության բուն կորիզը, որովհետև Մանուկ Արեղյանը առաջին հերթին և ամենից առաջ խոշոր գիտնական էր: Մենք համառոտակի թվեցինք Մանուկ Արեղյանի գրվածքներն ու հրատարակությունները նրա գործունեության առաջին և երկրորդ էտապներում, նախասովետական շրջանում: Սովետական շրջանում է՛լ ավելի աչքի ընկնող և խոր բնույթ են ստանում նրա բազմակողմանի ուսումնասիրությունները: Այս շրջանում է հենց, որ նա մեկը մյուսի հետևից գրել ու լույս է ընծայել իր կարևորագույն գործերը—«Հայոց լեզվի տեսությունը», «Հին գուսանական ժողովրդական երգերը», «Հայոց լեզվի տաղաչափությունը», «Սասմա ծոերը», «Վիշապները», «Կուրյունը» և վերջապես «Հայոց հին դրականության պատմության» երկու հատորը: Այս շրջանում, ինչպես Արեղյանն ինքն է ասում իր ինքնակենսագրության մեջ, նա աշխատել է վերջացնել իր կիսատ մնացած գիտական գործերը:

Անցնելով Մանուկ Արեղյանի գիտական գործունեության ու գրվածքների հակիրճ բնութագրմանը, պետք է ասենք, որ Մանուկ Արեղյանի գիտական միտքը և նրա տված արգասիքներն ընթանում են ընդհանրապես չորս հիմնական ուղիներով—բանասիրություն և քննադրերի, հրատարակության գծով, հայոց լեզվի և նրա տեսության գծով, ֆոլկլորի գծով և վերջապես՝ հայոց գրականության պատմության գծով:

1. Բանասիրության և բնագրերի հրատարակության գծով նրա ամենակարևոր աշխատությունը Սեթ Հարությունյանի աշխատակցությամբ 34 ձեռագրերի համեմատությամբ կազմված Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» գիտական հրատա-

բախտը թուլանալ է, որ լույս է տեսել 1913 թվին: Մանուկ Աբեղյանի այս հրատարակությունը «Պատմագիրք հայոց»-ի նույն շարքից Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Կանայանի Ազաթանգեղոսի և նույն Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մախասյանի Ղազար Փարպեցու հետ միասին մեր բանասիրական աշխատությունների գագաթնակետն է կազմում և իրավամբ իբրև օրինակ պետք է ծառայի մեր պատմագիրների հետագա գիտական հրատարակության համար, որը ձեռնարկելը և զուգիս հանելը ՀՍՍՌ Գիտ. Ակադեմիայի Մանուկ Աբեղյանի անվան Գրականության Ինստիտուտի առաջնահերթ պարտականություններից մեկը պետք է լինի:

Մանուկ Աբեղյանի նույն տիպի երկրորդ աշխատությունն է Կորյունի «Մաշտոցի վարքը», որ նա 1941 թվին ձեռագրերի բաղդատությամբ հրատարակեց՝ կցելով նրան ընդարձակ առաջաբան և բազմաթիվ գիտական ծանոթագրություններ: Այս հրատարակության մեծ առավելությունն այն է, որ Մանուկ Աբեղյանը Կորյունի տեղ-տեղ խրթին և դժվարըմբռնելի գրվածքը մեծ հմտությամբ և անգերազանցելի կարողությամբ ու հարազատությամբ թարգմանել է աշխարհաբար՝ դրանով հնարավորություն տալով մեր հին լեզվին անծանոթ անձերին ևս կարդալու և օգտվելու հիշյալ գրվածքից:

2. Մեծ են Մանուկ Աբեղյանի ծառայությունները նաև 2-րդ դժով, հայոց լեզվի և նրա տեսության գծով: Այս ուղղության մեջ հանգուցյալ գիտնականն ունի բազմաթիվ աշխատություններ, որոնցից կարևորագույնները թվեցինք վերևում: Այստեղ նրա գլխավոր վաստակն այն է, որ նա տասնյակ տարիներ աշխատելով մանկավարժական ասպարեզում՝ դիտել ու պարզել է իրեն համար այն կնճառոտ հարցերը, որոնք դժվարացնում էին հայոց հին և նոր լեզուների յուրացումն աշակերտության կողմից: Այս դժվարությունները վերացնելու համար նա գրում և հրատարակում է աշխարհաբարի և գրաբարի քերականություններ՝ սովորողների համար մատչելի, իսկ իր մանրակրկիտ ուսումնասիրություններն այս բնագավառում վեր է ածում սխտեմատիկ տեսության—իր «Աշխարհաբարի շարահյուսության» (1912) և «Հայոց լեզվի տեսության» մեջ (1931):

3. Է՛լ ավելի նշանակալից են Մանուկ Աբեղյանի վաստակներն իբրև Ֆուլկլորիստ-բանասերի: Նա առաջիններից մեկն է,

որ պարզորեն ըմբռնել է հայ ժողովրդական վեպի նշանակությունը և իբրև առաջիններից մեկն էլ գրել է առել «Սասունցի Դավիթ կամ Մհերի գուռ» ժողովրդական վեպի Մոկաց պատումը, որ և լույս է ընծայել հատուկ ներածականով «Դավիթ և Մհեր» վերնագրով (Շուշի 1889)։ Այնուհետև նա, կարելի է ասել, մինչև իր կյանքի վերջը ղեկավարել է այդ վեպով, բազմաթիվ ուսումնասիրություններ է գրել նրա մասին, որոնք կենդանի հետաքրքրություն են առաջացրել մեր զբաղանդության մեջ հայ ժողովրդական վեպի և նրա պատումների շուրջը, ուրիշները հետևել են Արեղյանին և գրել են առել այդ պատումները (Գրեհգին Հովսեփյան, Սալիկ Դադյան, Սարգիս Հայկունի, Բազրատ Սալաթյան, Ստեփան Կանայան, Կ. Մելիք-Օհանջանյան և ուրիշներ)։ և եթե այսօր այդ բոլոր պատումները ի մի են հավաքված և առանձին հատորով հրատարակված են, այդ էլ մենք պարտական ենք Մանուկ Արեղյանին և այս գործում նրա աշխատակիցներին։ Նույնիսկ «Սասնա ծռերի» 1000-ամյակի առթիվ կազմված «Սասունցի Դավիթ» ժողովրդական վեպի համահավաք տեքստի կազմության մեջ մեծ է եղել Մանուկ Արեղյանի գերը, իսկ այդ վեպի հատկապես «Սասնաար և Բաղդասար» ճյուղը նրա կազմածն է։

Ֆոլկլորի գծով Մանուկ Արեղյանի մյուս կարևորագույն աշխատություններն են՝ ամենից առաջ նրա „Der Armenische Volksglaube“ տաղանդավոր գրվածքը, որով նա հիմք է դրել հայկական ֆոլկլորի գիտական, պատմա-համեմատական ուսումնասիրությանը, որպիսի մեթոդով հետազոտված նա ինքը և նրա այդ գծով ունեցած աշակերտները շարունակել ու շարունակում են հայկական կյանքի այդ կողմի հետազոտությունն ու պարզաբանումը, ապա՝ «Հայ ժողովրդական առասպելները Մովսես Խորենացու պատմության մեջ» մեծածավալ և խիստ արժեքավոր, դարձյալ համեմատական մեթոդով կատարված ուսումնասիրությունն ընդգեմ Գրիգոր Սալաթյանի անհիմն ու բացասական քննադատության Մովսես Խորենացու վերաբերմամբ։ Կարելի է ամենայն վստահությամբ ասել, որ Մանուկ Արեղյանի այդ հմտալից և հաճախ խիստ սրամիտ աշխատությունը շատ խոշոր դեր է կատարել և ընդմիշտ պապանձեցրել է այն բանասերներին, որոնք ամեն կողմով ուզում էին Մովսես Խորենացուն Գրեհ-բանա. հետախուզումներ—»

կեղծարար ու սուտ պատմություններ հերյուրող դուրս բերելու և վերջնականապես ապացուցել է, որ Մովսես Խորենացու կողմից հայ-ժողովրդական առասպելների օղտագործումը միանգամայն ունի հիմք ունի և խարսխված է հայ ժողովրդի մեջ մինչև այսօր էլ գոյություն ունեցող առասպելների ու զրույցների վրա, առասպելներ և զրույցներ, որոնք շատ մեծ չափերով հատուկ են նաև մեր հեռավոր ու մոտիկ հարևաններին։ Վերջապես, այս պետք է հայ ֆոլկլորիստիկայի համար առանձնապես արժեքավոր է Մանուկ Աբեղյանի 1908 թվին լույս ընծայած «Հայ ժողովրդական վեպը»։ Ձենք կարող առանց հիշատակության թողնել նաև Կոմիտասի մասնակի աշխատակցությունը կազմած ու խմբագրած նրա «Ժողովրդական խաղիկներ» մեծ հատորը, որ լույս տեսավ 1940 թվին, ինչպես նաև նրա «Գուսանական ժողովրդական տաղեր, հայրեններ և անտունիներ» հատորը, որ լույս տեսավ նույնպես 1940 թվին։

4. Սակայն որքան էլ մեծ ու անմոռանալի են Մանուկ Աբեղյանի ծառայությունները հայագիտությանը մեր վերև մատնանշած դժերով, որոնցից ամեն մեկի վերաբերմամբ նրա վաստակները առանձին-առանձին վերցրած բավական էին մեծ գիտնականի անուն հանելու համար, այնուամենայնիվ, մեր կարծիքով, Մանուկ Աբեղյանի բուն տարերքը գրականագիտություն էր, ավելի ճշգրիտ ասենք՝ հայոց գրականության տարբեր երևույթների բազմակողմանի ուսումնասիրություն ու պարզաբանումը, ինչպես նաև այդ բոլոր հետազոտությունների ու քննությունների սինթեզը՝ արդյունքը—Հայոց գրականության պատմությունը։ Հայտնի է բոլորիս, որ Մանուկ Աբեղյանի գրած Հայոց գրականության պատմության առաջին հատորը, մի ստվարածավալ, 640 մեծադիր էջերից բաղկացած գործ, լույս տեսավ անցյալ 1944 թվականին, հասցնելով հայոց գրականության զարգացման նկարագրությունը մինչև ժ դարի վերջը—Գրեգոր Նարեկացին ներառյալ։ Մի նույնպիսի հատոր էլ, առաջինի շարունակությունը, լույս տեսավ 1946 թ.։ Դժբախտաբար, ականավոր գիտնականը չկարողացավ ամբողջապես վերջացնել այս հատորը, որը հասնելու էր մինչև 19-րդ դարու առաջին երրորդը։ Մանուկ Աբեղյանը, որ մինչև իր մահվան օրերն աշխատում էր իր կյանքի այս «գլուխ գործոցի» վրա, կարողացավ այն

հասցնել միայն մինչև ԺԴ դարի վերջերը: Մնացածը ամփոփված է նրա արդեն հրատարակված հոդվածներից ու դասախոսությունների տետրակներից, որոնք իբրև լրացում կցված են նրա ձեռքով գրած գրականության պատմության երկրորդ հատորին:

Հայոց գրականության պատմության այս երկու հատորների մեջ լիովին ամփոփված են Մանուկ Աբեղյանի երկարամյա գրականագիտական ուսումնասիրությունների բոլոր արդյունքներն ու եզրակացությունները: Իր այս հոյակապ երկի համար անհրաժեշտ ատաղձը նա պատրաստում էր արդեն 1898 թվականից, արտասահմանից վերադառնալուց անմիջապես հետո: Սկսելով իր գրական-պատմական հետազոտությունները հին և նոր բանահյուսությունից՝ Աբեղյանը հաջորդաբար լույս է ընծայում «Ուրվագծեր հայոց գրականության պատմության» հետադոտությունների շարքը, գրական-քննադատական ուսումնասիրության է ենթարկում հայոց հին պոեզիայի ծագումն ու զարգացումը, ազգային վեպը, մենագրական հետազոտությունների նյութ է դարձնում եկեղեցական-հոգևոր բանաստեղծությունը՝ շարականները, Գրիգոր Նարեկացու ամբողջ ստեղծագործությունը, բազմաթիվ հակիրճ ու ընդարձակ հոդվածներ ու մենագրություններ է հրատարակում Հայոց հին գրականության պատմության ամենակնճառատ պրոբլեմների և շրջանների մասին: Պետք է այստեղ հատկապես հիշատակել նրա «Հայոց հին գրականության պատմության համառոտությունը» (1923-ին), որի մեջ նա պերիոդիզացիայի է ենթարկում հայոց հին գրականությունը: Առանձնապես արժեքավոր է նրա «Հին գուսանական ժողովրդական երգեր» (1931) ուսումնասիրությունը, որտեղ ապացուցվում է հին միջնադարյան և նոր երգերի փոխանցումն ու աստիճանական զարգացումը: Վերջապես պետք է հիշատակել նրա «Հայոց լեզվի տաղաչափությունը» վերնագիրը կրող ընդարձակ ուսումնասիրությունը (1933), որի մեջ անգերադասելի հմտությամբ և մասնագիտորեն հետազոտված է հայ տաղաչափության զարգացումն սկզբից մինչև մեր օրերը: Ահա այսպիսի հիմնավոր նախապատրաստությունից հետո է, որ Աբեղյանն իր կյանքի վերջին տարիներին ձեռնամուխ եղավ գրելու Հայոց գրականության պատմությունը: Թեև Մանուկ Աբեղյանից առաջ

էլ թույլ փորձեր ու ակնարկներ եղել են Հայոց հին գրականու-
թյունն ըմբռնելու իբրև ազգային ազատագրման շահերին նվիր-
ված պայքարի գրականութուն, բայց այդ փորձերն ու ակնարկ-
ները չեն հիմնավորվել ինչպես պետքն է և անցել են աննկա-
տելի Մանուկ Աբեղյանն առաջինն է, որ որոշակիորեն և վճա-
կանապես դնում և հիմնավորում է այդ խնդիրը և հին գրակա-
նության ամբողջ երկրորդ շրջանը 5-րդ դարից սկսած անվա-
նում «Եկեղեցա-քաղաքական մաքառման գրականութուն» օտար-
երկրյա (պարսկական, արաբական և այլն) բռնակալության դեմ,
հայ ժողովրդի մղած ազատագրական դարավոր անգույ պայքա-
րի մի գրականութուն: Մանուկ Աբեղյանն էր, որ առաջին ան-
գամ կարողացավ ցույց տալ վերածնության գրականության
առաջացումը մեր մեջ և նրա հսկայական նշանակութունը, իբ-
րև կրոնական նեղ աշխարհայացքից ազատագրվելու և կյանքի
ու մտածողության աշխարհականացման զարգացման ու ծավալ-
ման գրականութուն: Այդ վերածնության կարապետ է անվա-
նում նա արդեն Գրիգոր Նարեկացուն, որ, նրա կարծիքով, թեև
իր էությունը դեռ պատկանում է նախորդ շրջանին, բայց մյուս
կողմից նրա մի քանի բանաստեղծութունների մեջ շնչում է
արդեն վերածնությունը:

Մանուկ Աբեղյանն է դարձյալ, որ առաջին անգամ գրա-
կանության պատմության մեջ հատուկ ուշադրություն է նվիրել
երկերի գեղարվեստական, էսթետիկական վերլուծությանը: Մինչ-
դեռ հայոց գրականության պատմությունը գրող նախորդ հեղի-
նակները, Զարհանայանը և ուրիշները, տալիս են մեղ հեղի-
նակներին, այն էլ գլխավորապես պատմագիրների, միայն պա-
կասավոր կենսագրությունները, համառոտ կամ երբեմն նաև ըն-
դարձակ շարադրում են նրանց երկերի բովանդակութունը, ապա
խոսում են նրանց գրական ազդեցությունների մասին, հիշատակելով
նաև այդ գրքերի հրատարակութուններն ու նրանց մասին
եղած գրականութունը՝ համառոտ բերլիոգրաֆիան, Մանուկ
Աբեղյանը այդ բոլորից անկախ հատկապես կանգ է առնում
քննարկվող երկի գեղարվեստական բնույթի վրա և իր ուսում-
նասիրության նյութ է դարձնում մասնավորապես բանաստեղծու-
թյունը: Այսպես, օրինակ, խոսելով Նիզեի կամ Փարպեցու մա-
սին՝ Մանուկ Աբեղյանը մանրամասն կանգ է առնում նրանց

հերոսների հոգեբանական վերլուծության վրա և հատուկ պարադրաֆոյ ընդարձակորեն տալիս է նաև նրանց գրելու արվեստը, գրքի հորինվածքը, գեղարվեստական առանձնահատկությունները և այլն, մի բան, որ նորութուն է հայոց հին գրականության պատմության մեջ և Մանուկ Աբեղյանի անկապտելի առավելությունն է։ Այս ուղղությունը Մանուկ Աբեղյանի մեջ նույնպես շատ հեռվից է գալիս։

Այսպես է ընթացել ահա Մանուկ Աբեղյանի ամբողջ կյանքն ու գիտական, մանկավարժական գործունեությունը։ Մանուկ Աբեղյանի աչքի ընկնող առավելություններից մեկն էլ այն է, որ նա նման չէր այն գիտնականներին, որոնք իրենց ամբողջ կյանքում զբաղվում են հետաքրքրական նյութեր ժողովելով, ստիպված են լինում անցնել մի պորրեմից մի այլ պորրեմի և ի վերջո չեն կարողանում ձերության հասակում ավիտիվել ու հրատարակել իրենց աշխատանքի արգասիքը։ Մանուկ Աբեղյանը, բարեբախտաբար, կարողացել է իր գիտական աշխատանքն այնպես դասավորել, որ այսօր հրապարակի վրա են, կարելի է ասել, նրա բոլոր կարևորագույն աշխատությունները։

Նա մի խոշոր գիտնական էր, որը իրոք վիթխարի ժառանգություն է թողել մեզ, և մեր, հայոց գրականությամբ զբաղվողներին պարտքն է յուրացնել այդ ժառանգությունը, Աբեղյանի նման հետևողականորեն տոկուն ու անզաղրում աշխատել այն պորրեմների լուծման վրա, որոնք դեռ անլուծելի կամ սակավ ուսումնասիրված են մնացել։ Միայն գրանով կարող ենք մենք լրջորեն արտահայտել մեր հարգանքն ու սերը մեր մեծ ուսուցչի հանդեպ, որը ականավոր գիտնական լինելով հանդերձ նաև շատ լավ մարդ էր բառիս ամենաազնիվ իմաստով։

Իհարկե, մարդ լինելով անսխալական չէր Մանուկ Աբեղյանը և նա ունեցել է նաև թերություններ։ Սակայն այնքան մեծ է Մանուկ Աբեղյանի թողած զրահան, մեզ համար ուսումնասիրության ու լուրջ աշխատանքի աղբյուր ժառանգությունը, որ նրա ունեցած մասնավոր թերությունները բնավ չեն նվազեցնում այդ ժառանգության արժեքը, և մենք միայն անհուն ծրախաագիտության զգացմունքով կարող ենք հիշել նրա անունը։

